

Cemevleri-Dedelerin Statüsü ve AB Ülkelerindeki Uygulamalar*

Bilal Sambur

Doç. Dr. | Din ve Hürriyet Araştırmaları Merkezi Direktörü

Liberal Düşünce, Yıl 16, Sayı 61-62, Kış-Bahar 2011, s. 97 - 110

Giriş

Ülkemizde bir Alevi inanç grubu olmasına rağmen, Alevilerin din ve inanç sorunları konusunda şimdiye kadar bir model ve uygulama geliştirilmiş değildir. Aleviler, Diyanet merkezli din-devlet modelini eleştirmekte, kendilerine karşı dışlayıcı bir tutumun olduğunu ifade etmektedirler. Alevilikle ilgili önümüzde büyük bir soru durmaktadır: Kamusal yaşam içinde Aleviliğin dini örgütlenmesi nasıl sağlanacaktır ve Aleviler dini ihtiyaçlarını nasıl yerine getireceklerdir? Bu soruya değişik cevaplar verilmektedir. Çok eskiden beri Mezhepler Genel Müdürlüğü şeklinde bir birimin kurulması önerilmekte, Diyanet'te bir Alevi Dairesi'nin ya da Alevi Diyaneti gibi öneriler gündeme getirilmektedir.¹ Cem evlerine ibadethane statüsü verilerek buraların devlet tarafından desteklenmesi ve Alevi din adamları konumundaki dedelere ve zakirlere maaş bağlanması talep edilmektedir.

Biz bu yazımızda ilk önce cem evleri ve dedelik kurumu hakkında bazı bilgiler verdikten sonra beş AB üyesi ülkede dini cemaatler ile devlet arasındaki ilişkiyi

* Bu yazının kısa bir versiyonu Liberal Düşünce Topluluğu tarafından 18-19 Eylül 2010 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen Alevilik Sorunu Çalışma toplantısında sunulmuştur.

¹ 1963 Yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kuruluş ve Görevleri hakkında hazırlanan kanun tasarısı görüşülürken Mezhepler Genel Müdürlüğü kurulması öngörülmüş, ancak bu öneri toplumda ayrışma yaratacağı gerekçesiyle reddedilmiştir. İ. Gözaydın, 'Din Hizmetlerinin Yeniden Yapılanması,' içinde *Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye'de Din Hizmetlerinin Yeniden Yapılanması Uluslararası Sempozyumu*, Cem Vakfı Yayınlar : İstanbul, 1998, s. 198.

sunacağız. Daha sonra bu beş AB üyesi ülkesindeki uygulamalar ışığında cem evlerine ve dedelik kurumuna karşı din ve vicdan özgürlüğü çerçevesinde sivil ve çoğulcu bir perspektifin geliştirilmesine dair düşüncelerimizi ortaya koyacağız.

Dini Cemaat olarak Aleviler,

İbadethane olarak Cem evleri,

Din Adamları olarak Dedeler

Alevi cemaati, dede ve taliplerden oluşan bir inanç topluluğudur. Dede, dini liderdir. İlahi bilginin sahibi ve taşıyıcısı kabul edilen dede, Alevi toplumunda en üst otorite olarak kabul edilmektedir. Aleviler, dedeler etrafında kurdukları dini-dünyevi ilişkiler ağıyla kendilerini cemaatleştirmişlerdir. Dini hayatı yöneten dede, taliplere dini eğitim ve öğretim vermektedir. Alevi-Bektaşî inancının ve tecrübesinin gelecek nesillere aktarılmasında dedeler ana taşıyıcı olmuşlardır. Ahmet Yaşar Ocak'ın ifade ettiği gibi, Ali etrafında oluşturulan inanç, edebiyat ve mitoloji Aleviliğin inanç haritasını belirlediği gibi, Dedelik kurumu da Alevilerin sosyal organizasyonunu belirlemektedir.² Kurumsal Alevi inanç ve kültürü, 'dedeler teokrasi' diyebileceğimiz bir din adamları sınıfı etrafında şekillenmiş bulunmaktadır. Toplumsal birliktelik, miras, tecrübe ve sosyal süreklilik dedelik kurumunda birleşmektedir. Dedeler, Aleviler-Bektaşîler arasında büyük saygınlığa sahiptirler. Dede ile bir toplulukta karşılaşıldığı zaman dedeye saygı ve hürmet gösterme anlamında niyaz edilir.³

Geleneksel olarak Alevi toplumsal hayatının kendisi dede etrafında örülmektedir. Aleviler arasında cemaat içi iletişimi sağlamak ve onları birbirinden haberdar etmek dedenin geleneksel görevleri arasında yer almaktadır. Dede sadece dini hayatı yönetmemekte aynı zamanda hukuki kararlar veren yargıç durumundadır. Sivil bir yargıç gibi dede, Aleviler arası sorunlara çözümler getirir. Dedeler dini hayatı yönettikleri gibi toplumsal ilişkileri de kontrol etmektedirler. Dede, Alevi hukukunun hem koyucusu hem uygulayıcı durumundadır.

Ocağa bağlı olduğu için dedelik ilim ve çalışma ile elde edilen bir makam değildir. Ocaklar sayesinde dedelik kurumu kurumsallaştırılmış ve dedelik görevinin bu ocaklar bağlamında yerine getirilmesi sağlanmıştır.⁴ Dedenin Ehl-i

² A.Aydın, *Alevilik-Bektaşîlik Söyleşileri*, İstanbul, 1997, s.52.

³ Ö.Savaşçı, 'Alevi-Bektaşî İnançının Temel Kavramları' içinde İ.Engin, H.Engin, (Ed.), *Alevilik*, İstanbul : Kitap, 2004, s. 31.

⁴ H.Yıldız, 'Alevilerde Dedelik Kurumu', içinde İ.Engin, H.Engin, (Ed.), *Alevilik*, İstanbul : Kitap, 2004, s. 323. Dedelik kurumu hakkında yapılan kapsamlı bir araştırma için bkz.: A.Yaman, *Dedelik Kurumu Ekseninde Değişim Sürecinde Alevilik*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul : İstanbul Üniversitesi, 2001. Belli başlı Alevi ocakları şunlardır:

-Ağuşan Ocağı: Tunceli, Elazığ, Sivas, Yozgat ve Çorum çevresinde etkili

-Mineyik Ocağı: Malatya ve çevresi

-İmam Musa Kazım Ocağı: Elazığ, Sivas ve Erzurum'da etkili

-Sarı Saltık Ocağı: Sivas, Erzincan ve Tunceli

-Baba Mansur Ocağı: Tunceli, Sivas, Eskişehir

-Seyyid Battal Gazi Ocağı: Eskişehir ve Amasya

-Hacı Emirli Ocağı: İzmir, Aydın, Adana ve Denizli

-Garip Musa Ocağı: Sivas ve Kars

Beýt soyundan olması gerekmektedir. Dedelik kurumu geleneksel olarak soya dayanan bir kurumdur. Dede öldüğünde yerine ođlu geçmektedir. Her dedenin bir ocağı vardır ve dedenin soyunun Peygamber ve On iki imama uzandığına inanılır. Dedelerin soyunun Peygamber ve On iki imama nispet edilmesi onlara bir kutsallık kazandırmaktadır. Dede ocaklarının, kendilerine ait buyrukları vardır. Bu buyruklarda inanç, erkan, ehlibeyt ve on iki imama bağlılık konuları işlenmektedir.⁵ İlahi bir figür olarak algılanan dedenin toplumdaki otoritesi mutlaktır.

Dedeler dört grup içinde sınıflandırılabilir:

Hacı Bektaş Veli soyundan geldiğine inanılan ve ona bağlı olan dedeler.

Peygamber ve on iki imam soyundan geldiğine inanılan bağımsız ocakzade dedeler. Ocakzade dedeler, Hacı Bektaş Veli'yi pir almalarına rağmen Hacı Bektaştan icazet almadan dedelik görevini yerine getirirler.

Kendilerine Dedebabalar denilen Babagan Koluna mensup dedeler. Bektaşî Babaları dede konumuna sahiptir.

Bir ocağın soyundan gelmeyen, ocakzade dedeler tarafından geçici icazete sahip dedeler vardır ki bunlara Dikme dedeler denilmektedir.⁶

Dedeler, dini görevlerini tekke, dergah ve bugün cem evi denilen ibadet yerlerinde ifa etmektedirler. Cem evleri, Alevi-Bektaşî inancının ana ritüeli olan ayin-i cem'in yani cemlerin uygulandığı ve öğrenildiği yerlerdir. Ayin-i Cem, ceme katılacak kişileri –Alevilerin ifadesiyle 'canları'– alabilecek büyüklükte bir evin odasında yapılabileceği gibi, cem düzenlemek için özel olarak yapılan bir cem evinde de yapılabilir.⁷

Ayin-i cem, Alevi-Bektaşî inancının ana pratiğidir. Cem ayini, Alevilik-Bektaşîliğin hem bağı, ortası ve sonu durumundadır. Bir kişiyi cemiyete kabul etmek yani musahiplik için de cem ayini yapılmaktadır. Cem, herhangi bir ritüel olmanın ötesinde hamlıktan kurtulma, pişmek ve olgunlaşmanın yolu, pratiği ve imkanı olarak düşünölmektedir. Cem ayininde on iki imamı simgeleyen 12 hizmet icra edilmektedir.⁸

-
- Hıdır Abdal Ocağı: Erzincan, Malatya, Sivas, Tunceli, Ankara, Yozgat
 - Hubyar Sultan Ocağı: Tokat, Amasya, Sivas, Çorum ve Yozgat
 - Kureşan Ocağı: Tunceli ve Sivas
 - Pir Sultan Ocağı: Sivas, Tokat, Çorum ve Tunceli
 - Keçeci Baba Ocağı: Tokat ve Amasya
 - Şah İbrahim Veli Ocağı: Malatya ve çevresi
 - Kul Himmet Ocağı: Tokat ve çevresi
 - Piri Baba Ocağı: Amasya ve çevresi
 - Üryan Hızır Ocağı: Tunceli, Maraş, Erzurum
 - Yanyatır Ocağı: İzmir, Manisa, Balıkesir, Adana, Çanakkale

⁵ M.Dressler, 'Alevi Geleneğinin Dinsel Boyutları', içinde İ.Bahadır, (Ed.), *Bilgi Toplumunda Alevilik*, Biefeld : Biefeld Alevi Kültür Merkezi, 2003, s. 29.

⁶ Yıldız, 'Alevilerde Dedelik Kurumu', ss. 327-328.

⁷ Ö.Savaşçı, 'Alevi-Bektaşî İnancının Temel Kavramları', içinde İ.Engin, H.Engin, (Ed.), *Alevilik*, İstanbul : Kitap, 2004, s. 29.

⁸ Bu 12 hizmet sahibinin isimleri yöreden yöreye değişiklik göstermektedir. Ancak hizmet sayısının on iki olduğu hususu

Dedeler, cem ayininin yegane yöneticisi durumundadırlar. Dedenin postuna bir kadın oturamaz ve dedeler erkektir. Dede olmadan cemin yapılması ya da Alevilerin kendi aralarında dini bir toplantı yapması mümkün değildir. Dedenin oturduğu post kutsaldır. Dedeye rehber ve zakir yardımcılık yapar.

Yapmış oldukları dini ve toplumsal hizmetlere karşılık dedeler, Alevilerden *hakkullah* denilen aynı ve nakdi yardımlar alırlar. Yapılan yardımlar kişisel ve gönüllülük esaslarına dayanmaktadır. Dedeye verilecek yardımın kesin bir oranı yoktur. Aleviler, isteğe bağlı olarak dedeye maddi yardımda bulunurlar.⁹

Dini ve toplumsal hayata asırlarca yön veren dedelerin, geleneksel rollerinde bugün değişimler söz konusudur. Günümüzde dedenin ana görevi cem yönetmeye doğru gitmiştir. Eğiticilik ve öğreticilik görevleri azalmıştır. Özellikle kentlerde oturan Aleviler, dedenin dini, sosyal ve hukuki otoritesini tanımamakta, maddi olarak desteklememekte ve onu önemsememektedirler. Günümüzde dedelik kurumu, eski gücünden çok şey kaybetmiş bulunmaktadır. Alevilerin geleneksel dini ve sosyal önderleri olan dedelerin yerini gazeteci-yazar-hukukçu-akademisyenlerden oluşan modern Alevi elitleri almaya başlamıştır. Maddi geçimlerini karşılayamaz durumda olan birçok dede, din işlerinden çok geçim derdiyle ilgilenmektedir. Dedeliğin babadan oğla geçen bir kurum olması da artık sorgulanmaktadır. Kırsal alanda işlevsel olan dedelik kurumunun kentte işlev ve görevlerini kaybettiği görülmektedir. Dedeliğin günümüzde görev ve işlevlerinin zayıflamış olması dedenin yokluğu anlamına gelmemektedir. Dede hala vardır, yok olan eskiden köyde var olan geleneksel kurumsal dedeliktir. Dedelerin otoritelerine ve yeterliliklerine yönelik yapılan eleştirilere rağmen, Alevi dini hayatının yerine getirilmesi açısından onlara hala ihtiyaç duyulmaktadır. Günümüzde dedenin kim olduğu Alevi cemaatinin en önemli sorularından birisidir.

AB Üyesi Ülkelerin Tecrübelerinden Seçmeler

Avrupa Birliği'nin bütün üye ülkeler için geçerli kıldığı standart bir devlet-din ilişkisi modeli söz konusu değildir. AB, devlet ve dini cemaatler arasında geçerli olacak standart bir uygulamayı empoze etmek yerine, bu alanı üye devletlerin kendisine bırakmıştır. Ortak bir para birimine sahip AB'nin ortak bir din-devlet modeli yoktur. AB, üye devletlere dini cemaatlerin hukuki statüsünü belirleyen bir düzenlemeyi dayatmamaktadır. Her üye devletin din-devlet ilişkilerinin tarihsel ve toplumsal şartlar bağlamında şekillendiği ve geliştirildiği görülmektedir. Her toplumun tarihi ve sosyal tecrübesi, kimliği ve kültürüyle yakından ilgili olduğu için dini cemaat ve kurumların statüsünü, üye devletlerin anayasal ve yasal düzenlemelerine bırakmayı AB tercih etmiştir. Ancak bireyin din özgürlüğünü,

hiçbir şekilde değişmemektedir. 12 hizmetin adları şunlardır:1.Dede, 2. Rehber, 3. Zakir, 4. Süpürgeci, 5. Delilci, 6. Gözcü, 7. Bekçi/Kapıcı, 8. Kurbancı, 9. Peyik, 10. İznikçi, 11. Sofracı/Lokmacı, 12. Semahçı. Cem ayininde yerine getirilen bu hizmetler Hakk rızası için yapılır ve kişisel pışme ve olgunlaşma amacı taşır.Savaşçı, 'Alevi Bektaşî İnançının Temel Kavramları', ss. 29-30.

⁹ Yıldız, 'Alevilerde Dedelik Kurumu', s. 331.P.Er, 'Orta Anadolu'da Yaşayan Alevilik', içinde İ.Bahadır, (Ed.), *Bilgi Toplumunda Alevilik*, Biefeld : Biefeld Alevi Kültür Merkezi, 2003, ss. 63-64.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi güvence altına almaktadır. Devlet ve dini cemaatler konusunda ortak bir uygulamayı zorunlu kılmamasına rağmen AB, üye devletlerden din özgürlüğü konusunda bireysel hakların korunmasını, dini cemaatlerin toplu olarak inançlarını uygulama ve örgütlenme haklarının güvence altına alınmasını esas alan bir çerçeve içerisinde davranmalarını beklemektedir. AB, gruba değil, bireye önem vermektedir.¹⁰

Almanya

Almanya'da resmi bir din ya da kilise bulunmamaktadır. Tarafsızlık, devletin hiçbir kiliseyle özdeşleşmemesi ve dini hayata müdahil olmaması anlamındadır.¹⁶ Eyaletten oluşan Almanya'da her eyaletin anayasasında, din özgürlüğü ve devletin dini gruplarla ilişkisini belirleyen hükümler bulunmaktadır. Land Schleswig-Holsten eyalet anayasası bunun dışındadır. Her eyalet, dini cemaatlere karşı farklı uygulamalar içindedir.

Almanya'da devlet, kilise ve dini gruplar birbirlerinden ayrılmışlardır.¹¹ İnsanların dini cemaat veya grup kurma hakkı garanti altına alınmıştır. Dini cemaat ve gruplar arası birleşmeler ve ilişkiler hiçbir şekilde sınırlanmış değildir. Her dini grup, herkes için geçerli olan kanunlar çerçevesinde işlerini yürütmektedir.

Dini cemaatler, medeni hukukun genel hükümlerine göre hukuki yeterlilik kazanırlar. Tüzel kişilik kazanan cemaatler hiçbir şekilde devlet yapısına entegre edilmemişlerdir. Kamusal anlamda tüzel olan cemaatler, tamamen bağımsızdırlar. Katolik Kilisesi, Protestan Kilisesi, Yahudi Cemaati ve Yahova Şahitleri gibi dini gruplar tüzel kişilik statüsü kazanmışlardır. Almanya'da yaşayan Müslüman nüfusun bir dini tüzel kişilik statüsü bulunmamaktadır. Resmen tanınan kilise ve dini gruplar, mali ve teşkilatlanma açısından özerktirler. Hükümet, kamusal tüzel kişilik statüsündeki kilise ve dini grupların içişlerine müdahale etmediği gibi, finansman ve teşkilatlanmalarına da müdahale etmemektedir.¹² Bir dini cemaatin tüzel kişilik statüsü kazanması için ilgili eyalet yönetimine başvurması ve federal yönetiminde tüzel kişilik statüsünü onaylaması gerekmektedir. Tüzel kişilik statüsünün belirlenmesinde cemaatin üye sayısı gibi ölçüler dikkate alınmaktadır. Tüzel kişilik statüsü (*public law corporation*) kazanan cemaatler bu statülerini muhafaza ederler. Tüzel kişilik statüsüne sahip cemaatler, tüzel kişilik niteliğinde birlikler oluşturabilirler. Tüzel kişilik statüsünde olmayan dini cemaatler, özel dernekler şeklinde örgütlenebilmektedirler.

Tüzel kişilik statüsü kazanmış cemaatler, bölgesel veri listeleri üzerinden eyalet hukukunda belirlenen şartlar çerçevesinde vergi toplama yetkisine sahip-

¹⁰ S.Ferrari, "AB Hukuk Sisteminde Din ve Dini Cemaatler", içinde A.Köse, T.Küçükcan, (Ed.), *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İstanbul : İSAM, 2008, ss. 17-30.

¹¹ H.Vöcking, "Almanya'da Din-Devlet İlişkileri", içinde *Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye'de Din Hizmetlerinin Yeniden Yapılanması Uluslararası Sempozyumu*, Cem Vakfı Yayınlar : İstanbul, 1998, s. 68.

¹² Vöcking, "Almanya'da Din-Devlet İlişkileri", s. 70.

tirler. Kiliselerin mülkiyet hakkı korunmuştur ve devlet keyfi bir şekilde kilise mülklerine el koyamamaktadır.¹³ Dini cemaatlere ve derneklere bağlı kurum ve vakıfları ile eğitim, sağlık ve hayır maksadına yönelik mülkiyet ve diğer hakları teminat altındadır.

Devletin dini cemaatlerle ilişkisini belirleyen tek bir yasal düzenleme mevcut değildir. Vergi, eğitim üniversite ve askerlik gibi birçok kanunda dini cemaat ve dernekleri ilgilendiren birçok düzenlemeye rastlamak mümkündür. Devletin din işlerinin yürütülmesinden sorumlu bir bakanlığı ya da başkanlığı yoktur. Devlet, sadece dini ihtiyaçların karşılanması için dini cemaatlerle işbirliği içinde olmayı ilke edinmiştir.

Tüzel kişilik ya da özel dernek statüsünde olan dini grupların hepsi, herkes için geçerli olan yasalara uymak şartıyla kendi işlerini bağımsız olarak yürütme hakkına sahiptir. Her kilise ve inanç grubunun işlerini bağımsız olarak düzenleyeceği ve yöneteceği hukuken ifade edilmiştir.¹⁴ Dini cemaatler, kendi görevlilerini devletin ya da toplumun müdahalesi olmadan tayin edebilmektedirler. Dini gruplar, dini öğretilerini kendileri belirleyebilmekte, dini kurumlarında görevlendireceği kişileri kendileri seçmekte, vakıf-bağış gibi işleri ile işçi-işveren ilişkilerini kendileri düzenlemektedir, kendilerine ait veri ve bilgileri koruyabilmektedirler. Din işlerinin yönetimini sağlayan kurum ve birimlerin oluşturulması tamamen dini gruplara ait bir konudur. Cemaatlerin dini kurumlarını dini açıdan denetleyen bir kurum yoktur. Her cemaatin dini kurumu, o cemaati temsil hakkına sahiptir. Bir kişi, bir dini cemaat tarafından temsil edilmeyi istemediği zaman, o cemaati terk etme hakkına sahiptir. Dini kurumlar, diğer kurumlar gibi çevre, imar, temizlik ve güvenlik gibi alanlarda yapılan düzenlemelere uymak zorundadırlar.

Dini cemaatler, kendilerine bağlı olarak hastane ve huzurevi işletebilir, kreş, okul ve üniversite açabilmektedirler. Dini gruplar, istedikleri zaman istedikleri yerde ibadethane, okul, yurt ve kurs açabilirler. Dini yapıların sayısı konusunda hiçbir sınırlama bulunmamaktadır. Dini yapılar için özel bir kanun yoktur. Diğer yapılar için geçerli olan kanunlar, dini yapılar için de geçerlidir.

Devlet özel şartlar altında dini cemaat ve kurumlara maddi bazı yardımlarda bulunabilir. Devlet, yasa koyarken dini ihtiyaçları göz önünde bulundurmaktadır. Dinin kendisini ifade edeceği bir ortamın hazırlanmasını devlet engellememekte, bilakis bunu dikkate almaktadır.

Dini kurumlar devlet kurumu olmadıkları için mali açıdan kendi kendilerini finanse etmektedirler. Cemaatler, dini kurumlarını kendileri finanse ederler. Ancak, devlet dolaylı ya da dolaysız yollardan birçok dini faaliyeti finanse etmek-

¹³ J.M.Quedraogo, 'Almanya'da Kiliseler ve Devlet: Sekülerleşmiş bir Toplumun zor Laikleşmesi,' içinde J.Bauberot, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, İstanbul : Ufuk Kitapları, 2003, ss. 51-52.

¹⁴ Quedraogo, 'Almanya'da Kiliseler ve Devlet: Sekülerleşmiş bir Toplumun zor Laikleşmesi,' s. 53.

tedir. Yerel yönetimler, kamu hizmeti bağlamında kiliselerin bakım ve onarım ihtiyaçlarının karşılanmasına yardım etmektedirler. Devlet, kiliselerle yaptığı bazı anlaşmalar çerçevesinde kilise görevlilerinin maaşlarına bazen katkı sağlayabilmektedir.

Katolik, Protestan, Yahudi ve kamu tüzel kişiliği statüsü kazanmış diğer büyük kiliseler, kayıtlı mensuplarından kilise vergisi toplama hakkına sahiptirler. Devlet, kiliselerle yaptığı anlaşmalar gereğince kiliseler adına vergiyi toplamaktadır. Devlet bu hizmetinin karşılığı olarak toplanan verginin bir bölümünü kendisine almaktadır. Devlet, kiliselere ve dini cemaatlere birçok vergi muafiyeti getirmektedir. Dini cemaatler, değişik yollardan birçok devlet fonundan yararlanmalarına rağmen devletin düzenli olarak finanse ettiği bir dini kurum ve maaşını ödediği bir din adamı sınıfı bulunmamaktadır.

Din hizmetleri sunan personeli, bizzat dini cemaatler atamakta ve ücretleri de onlar tarafından ödenmektedir. Bu bağlamda kiliseler, mensuplarına papazlar ve çalışanlar vasıtasıyla hizmet sunan dini bir firmaya benzetilebilir.¹⁵ Devlet okullarındaki din görevlilerinin tayinini devlet o cemaatin onayını alarak gerçekleştirmektedir. Ordu, ilahiyat fakülteleri ve cezaevi gibi devlete ait kurumlarda çalışan din görevlilerinin maaşını devlet ödemektedir. Dini cemaatlere ait okul, kreş ve hastane gibi yerlerde çalışanlar, sosyal güvenlik sistemi içine dahil edilmiş ve onlara da emekli olma imkanı getirilmiştir.¹⁶

Fransa

Fransa anayasası, herhangi bir dine ya da kiliseye referansta bulunmaz. Ulusal kilise veya din yoktur. Devlet, bütün dinlere eşit mesafede durmayı benimsemiştir.¹⁷ Fransa, dini grup ve cemaatlere bir özerklik statüsü vermez, ama onların örgütlenme hakkını tanımaktadır. Kamusal bir kurum olarak tanınmayan dini cemaatler, dernekleşme imkanına Fransa'da sahiptirler. Ortak inancı paylaşan ve gönüllü bir şekilde bir araya gelen dini bir grubun tanınması için, o grubun dini liderinin İçişleri Bakanlığına başvurması ve oradan onay alması gerekmektedir. Tanınmış cemaatler, diğer tüzel kişiliklerin kullandığı bütün haklardan istifade etmektedir. Tanınmış dini cemaatler, sınırlı olarak devletten destek almaktadırlar. Alsace-Mosell bölgesinde Katolik, Lutheryan, Reformist ve Yahudi dini cemaatleri resmen tanınan dini gruplardır. Bu bölgede İslam, dini grup olarak tanınmamaktadır. Bu bölgede resmen tanınan dini grupların iç şartları dikkate alınarak teşkilatlanmalarına imkan tanınmıştır. Bu bölgede resmen tanınmayan diğer dini gruplar dernekleşme hakkına sahiptirler.

¹⁵ Quedraogo, 'Almanya'da Kiliseler ve Devlet: Sekülerleşmiş bir Toplumun zor Laikleşmesi,' s. 53.

¹⁶ G.Robbers, "Almanya", içinde A.Köse, T.Küçükcan, (Ed.), *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İstanbul : ISAM, 2008, ss. 43-80.

¹⁷ J.Bauberot, 'Fransa'da Laiklik: Tarihsel ve Güncel Durum,' içinde *Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye'de Din Hizmetlerinin Yeniden Yapılanması Uluslararası Sempozyumu*, s. 73.

Fransa'da halkın dini ihtiyaçlarını yerine getirme sorumluluğuna sahip bir kamu kurumu yoktur.

Dini bir derneğin cemaat olarak tanınması için inanç konusu tabiat üstü olan insanlardan oluşması, sırf bir dini amacının olması ve kamu düzenini bozacak şekilde faaliyetlerinin olmaması gerekmektedir. Dini gruplar, sadece dini bir amaca sahip olmalıdır. Fransa'da devlet, dini cemaati kendisi tanımlamaktadır. Dini bir derneğe üye olmak isteyenler o derneğin bulunduğu bölgede ikamet etmeli ve derneğin bölgenin nüfusuna göre belirli bir orana sahip olması istenmektedir.

Fransa'da din görevlileri, hiçbir şekilde devletten ücret ve maaş almazlar. Alsace-Moselle bölgesinde ise, devlet tanınan dört dini cemaatin din adamlarına maaş ödemektedir. Devlet, burada din görevlilerine maaş ödemesine rağmen, din görevlileri devlet memuru statüsünde değildirler, devletin kamu temsilcisi statüsüne sahiptirler.

Devlet, dini cemaatleri finanse etmemektedir. Dini binaların tamiratına dair harcamaları kamu otoriteleri desteklemektedir. Din adamları, sosyal güvenlik kapsamındadır. Fransa'da büyük dini gruplar ve küçük gruplar kamu fonlarından yararlanma konusunda aynı hak ve imkanlara sahiptirler. Alsace-Lorraine bölgesinde sadece tanınmış dini gruplara devlet zorunlu bir şekilde yardım etmektedir.

Kiliseler ve dini cemaatler, din adamlarını kendileri seçerler. Devlet, din adamlarının tayinine karışmamaktadır. Hapishane, ordu, hastane ve eğitim kurumlarında görev yapacak papazların atanması, dini yöneticiler ve kamu yöneticileri arasındaki anlaşma çerçevesinde olmaktadır.

Dini cemaatleri denetleyen iki idari birim bulunmaktadır. Paris'teki Dini Cemaatler Merkez Bürosu ile Bas-Rhin, Haut-Rhin ve Moselle bölgelerine bakan Strazburg'daki Dini Cemaatler Bürosu dini cemaatleri denetlemektedir. Her iki büro, merkezi yönetime bağlıdır. Bu iki büro tanınmış dini gruplar üzerinde idari denetim yapmaktadır. Dini cemaatlerin yönetim ve finansmanını bu iki birim denetlemektedir.

Devlet işbirliği yapacağı dinleri veya cemaatleri seçerken seçici davranmaktadır. Devletin kısmi olarak desteklediği dini grupların felsefi anlamda laisizme yakın bir duruşa sahip olmalarına önem verilmektedir.¹⁸

Hollanda

Çoğulculuğuyla tanınan Hollanda'da resmi bir kilise ya da din yoktur. Devlet ve kiliseler kurumsal olarak birbirlerinden bağımsızdırlar. Devlet teolojik tartışmalarda bulunmaz ve dini kurallar koymaz. Hollanda'da din işleriyle ilgili bir başkanlık, bakanlık veya müdürlük gibi herhangi bir kurum bulunmamaktadır. Dinle ilgili özel bir kanun da bulunmamaktadır. Hollanda'da dinlerin tanınmaya ve onaylanmaya ihtiyaçları yoktur. İçişleri, Kültür, Eğitim ve Savunma gibi ba-

¹⁸ F.Messner, 'Fransa', içinde A.Köse, T.Küçükcın, (Ed.), *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İstanbul : İSAM, 2008, ss. 113-134.

kanlıklar kendilerini ilgilendiren konular ortaya çıktığında dini kurumlarla ilişkiye geçmektedirler.

Bazı Hıristiyan, Yahudi ve Ortodoks kuruluşları bir araya gelerek İdari İşlerde Cemaatler Arası İletişim adı altında bir yapı oluşturmuşlardır. Bu örgütlenme ile kilise ve cemaatlerin idare ile ilgili sorun ve ilişkilerini yürütmeye çalışmaktadırlar. Bu kurum hiçbir şekilde devletten maddi yardım almamaktadır. Müslümanlar da idare ile olan ilişkilerini düzenlemek için bazı kurumlar oluşturmuşlardır. Müslüman kurumların diğer kurumlardan farkı kamu fonlarından bir miktar yardım almalarıdır.

Hollanda'da kiliselerin resmen tanınmasını ve zorunlu olarak devlete tescilini gerektiren bir sistem yoktur. Medeni Kanun, kiliseleri ve birimlerini tüzel kişilik (*legal personality*) olarak tanımlamaktadır. Tüzel kişilik konumundaki kiliseler, kendi kendilerini yönetme hakkına sahiptirler. Kendi içlerinde bazı hukuki problemleri halledebilirler. Müslüman kuruluşlar kiliseler gibi örgütlenmemekte, genellikle dernek ve vakıf şeklinde örgütlenmektedirler. Az ya da çok mensubu olduğuna bakılmaksızın bütün dini kurumlar ve gruplara aynı imkanlar sunulmaya çalışılmaktadır.

Dini kurumlar personel çalıştırırken kendi inançlarından olan kişileri seçme ve çalıştırma hakkına sahiptirler. Dini kurumlarda çalışan kişiler, sosyal güvenlik sistemi kapsamına dahildirler. Dini kurumlar, eğitim, din ve toplantı yapma gibi özgürlüklerden yararlanırlar.

Hollanda'da kiliseleri kendi üyeleri finanse etmektedir. Devlet dini faaliyetleri desteklememektedir. Eğitim, sağlık ve yaşlıların bakımı gibi konularda faaliyet gösteren dini kurumlara birtakım kolaylıklar tanınmaktadır. Yardım kuruluşlarına ve kiliselere yapılan bağışlara ve miras hükmündeki mallara vergi muafiyeti ve indirim sağlanmaktadır. Ordu ve hapishane gibi kamu kurumlarında din görevlileri çalışmakta ve maaşlarını devlet ödemektedir. Ordu ve hapishane görevlerine atanacak din görevlilerini kiliseler ve cemaatlerin gösterdiği adaylar arasından Savunma ve Adalet Bakanlıkları seçmektedir. Hastanelerde din görevlileri sözleşmeli olarak çalıştırılmakta ve maaşları hastanenin döner sermayesinden karşılanmaktadır.

Kilise binaları, bizzat kiliseler tarafından yaptırılmaktadır. Ancak anıtsal eser statüsünde olan birçok kilisenin korunması ve restorasyonu için gerekli olan masrafların bir bölümünü devlet karşılayabilmektedir.¹⁹

Belçika

Devlet, dinlere ve kiliselere karşı tarafsızdır. Kiliseler iç işlerinde özerktirler. Kiliselerin ve diğer dini kurumların doktrinel ve iç işlerine hiçbir şekilde devlet müdahale etmez.²⁰

¹⁹ S.V.Bijsterveld, 'Hollanda', içinde A.Köse, T.Küçükcan, (Ed.), *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İstanbul : İSAM, 2008, ss. 135-150.

²⁰ J.P.Martin, 'Belçika: Laik-Dindar Çatışmasından Kurumsal Çoğulculuğa', içinde J.Bauberot, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, İstanbul : Ufuk Kitapları, 2003, s. 63.

Dini cemaatlerin tanınması ve finansmanı konusunda yetkili olan kurum Federal Adalet Bakanlığı'dır. Kamu idaresi, resmen tanınan ve kamu desteği hak eden dini cemaatlerin finansmanını organize etmek konusundaki bazı yetkilerin dışında hiçbir yetkisi bulunmamaktadır.

Belçika anayasası belirli bir dine ya da kiliseye atıfta bulunmaz. Ancak ülkede devletin din görevlilerinin maaşlarını ödemesi sebebiyle devlet tarafından tanınan dinler, devlet yardımı alan dinler ile din özgürlüğüne sahip olan ancak devletten yardım almayan dinler şeklinde ayırım yapılmaktadır.

Belçika'da resmen tanınan 6 mezhep ve din şunlardır: 1. Katoliklik, 2. Protestanlık, 3. Yahudilik, 4. İslam, 5. Anglikanizm, 6. Yunan ve Rus Ortodoksluğu. İnançsız hümanistlerin kuruluşu olan Merkezi Laiklik Konseyi'de finansal olarak desteklenmektedir. Belçika'da dinler üç kategoride ele alınabilir:

Yasal olarak tanınan dinler: Gerçekte bu çoğunluğun dini olan Katolik Kilisesi demektir.

Yasal olarak tanınan beş din: Gerçekte bunlar azınlık dinleri ve inançsız hümanistleri kapsamaktadır.

Resmen tanınmayan dinler: Bunlar arasında mahkemelerin verdiği din tanımına uyanlar ya da uymayanlar vardır. Budizm ve Yahova Şahitleri gibi resmen tanınmayan dini gruplar, kar amacı taşımayan dernek statüsünden ve anayasal güvence altında bulunan din özgürlüğünün bütün imkanlarından yararlanmakta olup bu gruplara karşı hiçbir önleyici düzenleme alınmamıştır.²¹

Resmi olarak tanınan dini kurumlarda çalışan din görevlilerinin maaşlarını devlet ödemektedir. Resmen tanınan kiliseler ve dini kurumlar, giderlerinde bütçe açığı verdiklerinde, yerel yönetimler bu açığı kapatmakla yükümlüdür.

Yasal tüzel kişilik statüsü, kilisenin merkezi yönetimine verilmektedir. Kiliselerin kamuya açık kilise ve toplantı salonlarını yöneten birimler tüzel kişilik kazanma hakkına sahiptirler. Resmen tanınan kiliseler, kiliselerin yapımı ve restorasyonu için devletten yardım talep edebilmektedirler. Resmen tanınan dini cemaatler, bütün kamu fonlarından yararlanmaktadırlar. Ordu, hapishane, havaalanı ve hastanelerde küçük bir ibadet yeri bulundurabilirler. Radyo ve televizyonda dini program yapma hakları vardır.²²

Papaz ve piskoposlara yerel yönetimler lojman tahsis ederler. Dini cemaatler, ordu ve hapishanelere din görevlisi tayin edebilirler ve bunların maaşları devlet tarafından ödenmektedir. Kiliselerin elde ettiği bazı gelirlere vergi muafiyeti getirilmektedir.

Resmen tanınan dinler arasında en avantajlısı Roma Katolik Kilisesi'dir. Din görevlilerinin maaşlarının devlet bütçesinden karşılanmasını isteyen resmen ta-

²¹ Martin, 'Belçika: Laik-Dindar Çatışmasından Kurumsal Çoğulculuğa', s. 66.

²² Martin, 'Belçika: Laik-Dindar Çatışmasından Kurumsal Çoğulculuğa', s. 64.

nınmış bir dini grubun bu talebinin karşılanması için hiyerarşik ve bölge bazında teşkilatlanmış olması zorunludur. Katolik Kilisesi bu şartı çok kolay bir şekilde yerine getirirken Müslüman cemaat bu şartı yerine getirememektedir. Bu yüzden Müslüman din görevlileri, hala devlet bütçesinden maaş alamamaktadırlar. Altı resmi mezhep ve din tanınmış olmasına rağmen uygulamada imtiyazlı ve öncelikli olan din, Roma Katolik Kilisesi'dir.

Resmen tanınmayan Yehova Şahitleri ve Mormonlar gibi dini gruplarda bulunmaktadır. Birçok dini grup resmen tanınmadığı gibi, bazen dini bir yapı olarak bile görülmemektedirler. Bir dini grubun dini bir hareket olup olmadığına çoğu zaman mahkemeler karar vermektedir. Mahkemeler, o hareketin dini içeriğine baktıkları gibi, mabet, ibadet ve kutsal metnin varlığı gibi hususlarında esas almaktadırlar. Verilen yargı kararlarının birinde bir hareketin din olarak kabul edilmesi için Tanrı inancına sahip olması şartı aranmıştır.

Okul, hastane, kreş ve yetiştirme yurdu gibi kilise ve dini kurumlara bağlı özel kuruluşlar tamamen özerktir. Ordu ve hastane gibi devlete ait kurumlarda çalışacak din görevlilerini ilgili cemaatin onayı alındıktan sonra devlet atamaktadır. İşveren devlettir. Kilise, görevliyle ilgili vermiş olduğu onayını kestiği andan itibaren kişinin görevi bitmektedir.

Kilisede papaz olarak görev yapan aktif din görevlileri maaşlarını devletten almaktadırlar. Din görevlilerinin maaş ve emeklilik hakları devlet tarafından ödenmektedir. Kilisenin din görevlilerinin maaşlarını ödeyen devlet, din görevlilerinin teolojik eğitimlerini karşılamamaktadır. Ordu, hapishane ve hastane gibi teşkilatlarda bulunan kilise teşkilatları ile kiliseye bağlı tarihi binaların restorasyonu için finans sağlanmaktadır.²³

İngiltere

İngiltere'de Anglikan Kilisesi resmi kilise durumundadır. Kraliçe, 'yüce yönetici' sıfatıyla Anglikan Kilisesi'nin başıdır.²⁴ Tüm psikoposları ve üst düzey kilise görevlilerini kraliçe atamaktadır. Lordlar Kamarası'nda psikoposlara kontenjan (24 sandalye) ayrılmaktadır. Anglikan Kilisesi, devletle arasında resmi bağları olmasına rağmen, Kutsal Kilise Meclisi'nde kendi iç kurallarını koyma, ibadet ve doktrin konularında tam bir özerkliğe sahiptir.

Devlet, din görevlilerinin maaşlarını, lojman kiralarnı ve kilise giderlerini karşılamaz. Devlet iki konuda Anglikan Kilisesi'ne maddi yardım sağlamaktadır. Ordu, hapishane ve hastane gibi yerlerde çalışan din görevlilerine maaş ödemektedir. Devlet kullanılmayan kiliseler ile tarihi kiliselerin bakım ve onarımı için destek sağlamaktadır. Dini örgütler, yardım dernekleri statüsünde olup vergi mu-

²³ R.Torfs, 'Belçika', içinde A.Köse, T.Küçükcan, (Ed.), *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İstanbul: İSAM, 2008, ss. 97-111.

²⁴ B.D'Hellencourt, 'Birleşik Krallık'ta Hıristiyan Sekülerleşmesinin Değişkenleri', içinde J.Bauberot, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2003, s. 168.

afiyetinden yararlanabilmektedir.²⁵Din adamlarının eğitimi ve yetiştirilmesi için devlet hiçbir ödeme yapmamaktadır. Din adamlarının teolojik eğitimlerine dair giderleri kilise karşılamaktadır.

Kilise ve dini gruplar, dini nitelikli okul açma hakkına sahiptirler. Devlet, dini nitelikli açılan cemaat okullarına finansal destekte bulunmaktadır. Dini ve etnik azınlıklar, hükümetin kendileri için özel olarak hazırladığı bazı kamu fonlarından yararlanmaktadırlar.

Devlet, azınlıkların oluşturduğu dini gruplar konusunda net resmi tanıma anlamına gelecek bir tutum içinde değildir. 'İnanç grupları (*faith communities*)' kavramı kullanılmaktadır.

Resmi olmayan kilise dışındaki dini gruplar dernek veya vakıflar şeklinde örgütlenmektedirler. Bunlar gönüllü kuruluş olarak kabul edilirler. Gönüllü kuruluşların mülkiyet hakları yasal güvence altındadır. Gönüllü dini kuruluşlar, bazı faaliyetleri için devletten yardım alabilmektedirler. Bir dini grubun hayır kurumu statüsü kazanması resmen tanınması anlamına gelmektedir.

Devletin dini gruplara yaptığı yardımlar ve fonlar, çoğunlukla Gruplar ve Yerel İdare Dairesi aracılığıyla mümkün olmaktadır. Bu daireye bağlı Irk, Sosyal Bağlılık ve İnançlar Müdürlüğü bulunmaktadır. Bu kurum, hükümetin inanç gruplarıyla ilgili politikalarının belirlenmesinde yol gösterici çalışmalarda bulunmaktadır. Gruplar ve Yerel İdare Dairesi'ne bağlı olarak Şehir Merkezleri Din Konseyi kurulmuştur. Bu konseyde Hıristiyan, Müslüman, Hindu, Yahudi ve Sih temsilciler bulunmaktadır. Bu birim sosyal bütünleşmenin sağlanması için hükümete inanç gruplarının sorunlarını aktarmakta ve çözümler önermektedir.

Dini gruplar, bir dini binayı ibadet mekanı olarak onaylatabilirler. Dini ibadetler için kullanılacak binaların Genel Tescil Bürosu'ndan izinli ve sertifikalı olması gerekmektedir.

Düşünceler

1. Din, devletin kontrolünde devlet tarafından yönetilen ve inşa edilen bir alan olarak görülmekten vazgeçilmelidir. Dini hayat, bireylerin farklı talep, ihtiyaç ve değer yargılarına göre şekillenen çoğulcu nitelikte toplumsal bir alan olarak görülmelidir. Yapılacak düzenlemeler, dini hayatın sivil ve otonom niteliklerinin gelişmesine imkan tanımalıdır.
2. Devlet ve dini cemaatler birbirlerinden bağımsız olmalıdırlar. Dini devletle bütünleştirecek, onu devletin bürokratik bir birimi haline getirecek kurumlar ihdas edilmemelidir. Dini cemaatler, doktrinel ve örgütsel açılardan devletten bağımsız olmalıdırlar. Devlette hiçbir dini grup ya da cemaatin kontrolünde olmamalıdır. Alevilerin ve diğer cemaatlerin dini kurumlarını

²⁵ D'Hellencourt, 'Birleşik Krallık'ta Hıristiyan Sekülerleşmesinin Değişkenleri', s. 172.

devlet dini açıdan denetlememelidir. Devlet, dini kurumları sadece güvenlik, imar ve çevre gibi nedenlerden dolayı denetlemelidir.

Devlet inanç gruplarına yönelik emredici ve yargılayıcı bir yaklaşımdan kaçınılmalıdır. Devlet, dini cemaatlerin felsefi, teolojik ve manevi değerleri üzerinde hiçbir yargıda bulunmadan onların sosyal varlığını kabul etmelidir. Herhangi bir dini cemaatin mesajı desteklenmeden veya küçümsenmeden o, sosyal bir olgu olarak değerlendirilmelidir.

Devlet, Aleviler ve diğer dini cemaat mensuplarının dini hayatını kontrol etmek ve yönetmek yerine dini cemaatlerle farklı sözleşmeler yaparak onların varlıklarını tanımalıdır. Yerel yönetimlere, farklı dini gruplarla değişik konularda işbirliği ve anlaşma yapma imkanı tanınmalıdır.

3. Bireylerin ve grupların kendileri için din, inanç ya da ibadethane olarak kabul ettikleri değer ve kurumların yasal olarak onaylanmasına ve tanınmasına ihtiyaç yoktur. Birey ve grupların kendi inanç tercihlerini ortaya koymaları yeterlidir. İzinsiz ibadethane açmak mümkün olmalıdır.
4. Devlet, Alevilerin ve diğer dini cemaatlerin inançlarına karışmaması gerektiği gibi, bunların dahili nitelikteki örgütsel yapılarına da karışmamalıdır. Aleviler ve diğer dini cemaatler, devletin hiçbir müdahalesi olmadan kendi inanç sistemlerini özgürce belirlemelidirler. Dini cemaatlerin din adamları, devletten bağımsız olarak kendi görüşlerini ifade etme ve yayma hürriyetine sahip olmalıdırlar. Dini yapılar, devletin kontrolünün dışında kalması gerektiği gibi, devlette hiçbir ibadethaneyi yönetmemelidir.
5. Dini grup ve cemaatler, doktrinel ve örgütsel özerkliğe sahip olmaları gerektiği gibi, mali açıdan da özerk olmalıdırlar. Devlet, hiçbir dini yapıya ve mülkiyete el koymamalı, dini cemaatlerin mali özerkliğini ortadan kaldırmamalıdır. Aleviler ve diğer inanç grupları, kendi imkanlarıyla ibadethanelerini yapmalı, din adamlarının ihtiyaçlarını karşılamalı ve diğer harcamaları kendileri yapmalıdırlar. Bütün dini gruplar, kendi iç işlerini devlet yardımı almaksızın yürütmelidirler.

Aleviler ve diğer dini gruplar, kendi din adamlarını yetiştirme hakkına ve bunun için gerekli olan eğitim kurumlarını kurma özgürlüğüne sahip olmalıdırlar. Dini gruplar, verecekleri teolojik eğitime dair giderleri kendileri karşılamalıdırlar.

6. Aleviler, bir dini cemaat olarak cem evi, hastane, kreş huzurevi okul ve üniversite başta olmak üzere her türlü dini kurumlarını oluşturabilmelidirler. Cem evini kültür merkezi gibi nitelemek doğru değildir. Cem evleri, ibadethane adı altında dini dernek ve vakıf şeklinde örgütlenebilmelidir. Din, eğitim ve toplantı gibi özgürlüklerin gerektirdiği bütün haklardan maksimum düzeyde yararlanmalıdır. Aleviler ve diğer cemaatler örgütlenme hakkının

gerektirdiği bütün haklardan istifade etmelidirler. Alevilerin özgürce örgütlenmeleri, onları kamusal yaşamın bir parçası haline getirecektir.

7. Alevilerin dini taleplerinin yerine getirilmesi, Alevilerin devlet yapısına entegre edilmesi ya da devletin bürokratik din kurumlarının bir parçası haline getirilmesiyle çözüm yoluna konulmuş olmayacaktır. Mezhepler Genel Müdürlüğü ya da Kültür Bakanlığı bünyesinde bir birimin açılması şeklinde yeni bir bürokratik kurumun ihdasına gerek yoktur. Alevileri ve diğer inanç gruplarını Mezhepler Genel Müdürlüğü'ne bağlamak ya da Cem evlerine kültür merkezi statüsü verilmesi gibi uygulamalar yerine Alevilere, sivil toplumsal alanda örgütlenmelerinin ve dini ihtiyaçlarını karşılamalarının önündeki engeller kaldırılmalıdır.

Sonuç

Din-devlet ilişkileri konusunda standart bir modelin geliştirilmesi zor gözük-mektedir. Din-devlet ilişkilerinde gözetilmesi gereken asıl ilke din ve vicdan özgürlüğüdür. Birey ve grupların dini yaşantılarını devletin kontrolüne koyan yada devlete dini hayat konusunda pozitif sorumluluklar yükleyen yani devleti dini hayatın bir aktörü yapan yaklaşımlar yerine devletin dini hayata müdahalesine ve düzenlemesine karşı çıkan maksimum düzeyde bireye ve gruplara kendi dini kurumlarını oluşturma imkanı veren özgürlükçü ve sivil bir anlayışa ihtiyaç vardır. Din özgürlüğü, farklılıkları korumakta ve imtiyazları önlemektedir. Aleviler konusunda da söylenecek söz şudur: “Bırakalım Aleviler Alevi olsunlar ve istedikleri gibi Alevi olsunlar.”